

Bernadette Sanders

Taalontwikkelings stoornissen

in het voortgezet onderwijs
en het beroepsonderwijs

Begrijpen, signaleren en praktische tips

Bijlagen

Lannoo
Campus

Inhoud

Inhoud

Bijlage 1 Belangrijke websites

Bijlage 2 Tips voor materialen

Bijlage 3 Woordenlijst Nederlands – België

Bijlage 4 Probleemgebieden in de communicatieve redzaamheid bij TOS

Bijlage 5 Kaders voor een stageverslag

Bijlage 6 Enkele praktische tips en adviezen bij school en leren

Bijlage 7 Steunkaart Samenwerken

Bijlage 8 Woorden in het dagelijks taalgebruik: thuis, op school en op stage

Bijlage 9 Communicatieve redzaamheid in diverse situaties in het geval van leerlingen met TOS

Bijlage 10 Voorbeeld faciliteitenkaart bij TOS

Bijlage 11 Afsprakenkaart voor een gesprek

Bijlage 12 Schematische weergave van ‘SprakTaal’-afspraken met de leerling

Bijlage 1   Belangrijke websites

Simea

www.simea.nl

In de stichting Simea werken de vier cluster 2-instellingen (Koninklijke Aurisgroep, Koninklijke Kentalis, VierTaal en Vitus-zuid) nauw met elkaar samen. In samenwerking met ouders zoeken zij naar de beste aanpak voor leerlingen die aangepaste ondersteuning op school nodig hebben.

Koninklijke Auris Groep

www.auris.nl

Auris biedt diagnostiek, onderwijs, hulp en ondersteuning in het reguliere onderwijs bij problemen met horen, spreken of taal. Via de website is het mogelijk om zich aan te melden voor een consultatie en advies, voor onderwijs en zorg, en voor gehoor, spraak en taalonderzoek.

Koninklijke Kentalis

www.kentalis.nl

Kentalis biedt diagnostiek, onderwijs, hulp en ondersteuning in het reguliere onderwijs, aan mensen die doof, slechthorend of doofblind zijn of die een taal- of spraakstoornis hebben. Op de website <https://shop.kentalis.nl/> staan de posters 'Heeft Jos 'n TOS?' in verschillende talen en voor verschillende leeftijdsgroepen (peuter, kind, puber).

Kentalis TOS en het voortgezet onderwijs en middelbaar onderwijs

<https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/tos-en-het-voorgezet-onderwijs-en-mbo>

Kentalis helpt docenten in het voortgezet onderwijs om leerlingen of studenten met TOS te ondersteunen. Hierover zijn brochures gemaakt die te vinden zijn op de website. De onderzoekers zijn Jet Isarin, Anna Hinkema en Wilma Kuiper.

VierTaal

www.viertaal.nl

VierTaal biedt diagnostiek, onderwijs, hulp en ondersteuning in het reguliere onderwijs voor leerlingen met een auditieve- en/of communicatieve beperking of voor slechthorende of dove leerlingen (regio Noord-Holland, Zuid-Holland en Flevoland).

VitusZuid

www.vituszuid.nl

VitusZuid biedt speciaal onderwijs of begeleiding aan leerlingen die doof, doofblind of slechthorend zijn of een taalontwikkelingsstoornis hebben en specifiekere ondersteuning nodig hebben dan het reguliere onderwijs kan bieden (regio Zuidoost Nederland).

ECIO

<https://ecio.nl>

ECIO adviseert en ondersteunt universiteiten, hbo- en mbo-instellingen bij het inclusiever maken van het onderwijs, zodat alle studenten optimaal kunnen studeren met een opleiding van hun keuze en kunnen doorstromen naar een baan die bij hen past: leren zonder belemmering.

Fenac

www.fenac.nl

FENAC is de Federatie van Nederlandse Audiologische Centra. Zij verrichten interdisciplinaire diagnostiek bij kinderen met problemen met betrekking tot de spraak- en/of taalontwikkeling.

NSDSK

www.nsdsk.nl

De NSDSK (Nederlandse Stichting voor het Dove en Slechthorende Kind) biedt zorg voor klachten op het gebied van gehoor of spraak en taal aan kinderen en volwassenen. Signalering, diagnostiek, behandeling en wetenschappelijk onderzoek naar auditieve en communicatieve beperkingen staan centraal.

Visualiseren van het gesprek en de instructie

<https://visualiseeringe.nl>

Door visualiseren makkelijker begrijpen en communiceren. Website van Inge Hamelink-Oosdijk, gecertificeerd trainer TOSinc., ondersteunend tekenaar, illustrator en ambulant dienstverlener. Illustrator in dit boek.

©VisualiseerInge

www.visualiseeringe.nl

Ondersteunend tekenen TOSinc.

<https://www.tos-inc.nl>

Website van Pien van der Most. Terwijl wordt verteld, wordt de kern van de talige boodschap ter plekke meegetekend. Door gebruik te maken van de dynamiek tussen taal en de eenvoudige tekeningen die ontstaan, kan iedereen makkelijker deelnemen aan deze talige snelle maatschappij.

Video: een voorbeeld met uitleg over het volgen van de instructie bij jongeren met TOS. Welke rol kan ondersteunend tekenen bieden?

<https://vimeo.com/1148148971/892a266a3a?fl=pl&fe=sh>

Pento

www.pento.nl

Pento richt zich op problemen met horen, spreken en verstaan en onderzoekt, adviseert en begeleidt bij problemen op het gebied van taal, spraak en/of gehoor (regio Noord-, Oost- en Midden-Nederland).

NVLF

www.nvlf.nl

NVLF is een beroepsvereniging voor logopedisten.

Lowan

<https://www.lowan.nl>

Lowan biedt ondersteuning in het onderwijs aan nieuwkomers in po en vo/mbo. Op deze website vind je lesmateriaal en tips voor leerlingen met een taalontwikkelingsachterstand, zoals nieuwkomers. Dit lesmateriaal is zeker ook geschikt voor leerlingen met TOS.

Logopedie.nl

www.logopedie.nl

Deze website is een zoekmachine voor een logopedist in de buurt.

Hoorzaken.nl

<https://www.hoorzaken.nl/hoorverbetering/hoorhulpmiddelen/solo-apparatuur/>

ITTA schoolkaarten

www.itta.uva.nl

<https://www.itta.uva.nl/publicaties/handleiding-basislijst-schooltaalwoorden-vmbo-72>

Het kennisinstituut voor taalontwikkeling.

Een huis vol TOS

<https://eenhuisvoltos.blog>

TOS en jij

<https://tosenjij.nl>

TOS & jij, opgericht door Albert Neef, biedt ondersteuning via een TOS-buddy, iemand die TOS begrijpt omdat hij het zelf heeft meegemaakt. Dit zorgt voor herkenning voor ouders en het kind of de jongere zelf.

Jessica Huttinga, blog

<https://www.jessicahuttinga.com>

Het e-boek *Spreken is zilver, begrijpen is goud:*

<https://www.jessicahuttinga.com/p/product-1/>

Com-Pas

www.com-pas.nl

Com-Pas helpt jongeren met een taalstoornis bij de communicatie in moeilijke situaties in de vorm van een pasje of een app. Met vier zinnen op het kaartje kunnen leerlingen aangeven welke belemmeringen ze ondervinden. Op de achterkant van het kaartje staat in vier zinnen geschreven wat de leerling nodig heeft.

SamenTrOtS

<https://samentrots.nl>

Voor iedereen met TOS en hun familie.

SpraakSaam

www.spraaksaam.nl

SpraakSaam is een vereniging en een website gemaakt voor en door jongeren met een taalontwikkelingsstoornis.

Stichting Doe Maar Zo

www.doemaarzo.nl

Deze stichting voorziet hulpmiddelen voor kinderen en volwassenen met ernstige spraakproblemen, taalproblemen, leerproblemen en/of autisme.

SLO Kijkwijzer

<https://www.slo.nl/publish/pages/5000/kijkwijzers-beter-zicht-op-referentiekader-taal.pdf>

Met deze kijkwijzer kun je gericht observeren en analyseren hoe jij zelf of een collega-docent aandacht besteedt aan taal in de les. Deze kijkwijzer is geschikt voor diverse vakken.

Readspeaker.com

www.readspeaker.com

Tekst-naar-spraaksoftware helpt bij het ondersteunen van studenten met verschillende leerstijlen en leervoorkeuren.

Lexima

<https://lexima.nl/lezen/programmas/kurzweil-suite/>

Kurzweil biedt ondersteuning voor leerlingen met een hulpvraag zoals leerlingen met dyslexie, TOS, NT2 of een visuele beperking. Met Kurzweil Suite krijgen leerlingen hulp bij begrijpend en technisch lezen, studeren en het schrijven van teksten.

Woordhelder

<https://www.woordhelder.nl>

Op deze website vind je informatie over de TIB-reader. Dit is een software die alle ingevoerde tekst omzet naar de gecodeerde kleuren van taal in blokjes. Doordat er meer overzicht is, kunnen teksten eenvoudiger gelezen worden. Op deze website vind je ook informatie over Clareoed en andere ICT-hulpmiddelen.

Dedicon

<https://goedekennis.dedicon.nl/schoolboeken>

Dedicon levert gesproken school- en studieboeken voor voorleessoftware. Deze worden door de school aangevraagd.

Rots en Water

www.rotsenwater.nl

Rots en Water kan beschouwd worden als een weerbaarheidsprogramma. Het is vooral een middel om mentale en sociale vaardigheden te ontwikkelen.

Steunpunt Passend Onderwijs po/vo

<https://www.steunpuntpassendonderwijs-povo.nl>

Ontwikkelingen rond passend onderwijs.

Deelkracht

<https://www.deelkracht.nl/tos/>

Deelkracht is een expertisebureau voor iedereen met een auditieve en communicatieve beperking.

Bijlage 2   Tips voor materialen

- De posters 'Heeft Jos 'n TOS?'
Op deze posters staan afbeeldingen die signalen van TOS bij jongeren illustreren; voor de leerling in het voortgezet onderwijs en middelbaar onderwijs. Deze posters kunnen gedownload worden op de website van Auris (www.auris.nl) en Kentalis (www.kentalis.nl), met illustraties van Benoît Labreche.
- Brochures TOS in het mbo via <https://ecio.nl>
- Ken je kwaliteiten-spel (Els Loman, 2018)
  - Het doel is om leerlingen bewust te maken van hun eigen kwaliteiten, om op die manier bij te dragen aan een positief zelfbeeld.
  - <https://cps-uitgeverij.nl/uitgaven/ken-je-kwaliteiten-jeugdkwaliteitenspel/>
  - Geschikt voor voortgezet onderwijs en het mbo.
- Boekenreeks *Boekenboeien* tot en met 18 jaar door uitgeverij Eenvoudig Communiceren: <https://www.eenvoudigcommuniceren.nl/romans/romans-jongeren/boekenboeien/>
- Opzoekboekjes Braams
  - Engels, wiskunde, rekenen en spelling voor het voortgezet onderwijs
  - <https://webwinkel.braams.nl>
- Het boek *De bovenkamer* (Coenen, 2015)
In dit boek wordt de uitleg rond grammatica gevisualiseerd met kleuren en schema's. Het is een boek vol tips over de grammatica voor leerlingen op de basisschool, in het voortgezet onderwijs en in het beroepsonderwijs.
- *Leer leren* (Cliteur, 2015)
  - Overzichtelijke stappen ter ondersteuning van het leren. Hoe visualiseer je het leren, hoe maak je een mindmap? Het is een boek met leertips voor leerlingen, leraren en begeleiders.
  - Vleuten: Purple Monkey Publishing
- *Communicatiekaarten TOS* (Sanders, 2019)
  - Communicatiekaarten die een ingang bieden om tot een gesprek te komen met leerlingen met TOS. Deze kaarten ondersteunen bij het verhelderen van de hulpvraag van de leerling.
  - Uitgeverij Pica
- *Yes you can* (Slepeling, 2018)
  - Werkboek Engels voor leerlingen met TOS of dyslexie.
  - Doetinchem: Graviant Educatieve uitgaven
- *Engels, lezen en spelling* (Hoeks-Mentjens, 2015)
  - Biedt hulp bij leerproblemen.
  - Alphen aan de Rijn: Uitgeverij Betelgeuze

- <https://www.1blik.nl>
1Blik heeft planners, agenda's en biedt antwoord op de vraag 'Hoe leer je nu echt plannen?'. Met deze methode leert de leerling zelfstandig hoe hij het huiswerk en werkzaamheden kan plannen en structureren.
- Praatdomino: <https://www.k2-publisher.nl/praatdomino.html>
  - Naar het idee van P. van Achteren en C. Barten, 2015.
  - Het praatdomino is een onderdeel van de communicatiekoffer en ondersteunt bij het spreken. Het is te gebruiken in het praktijkonderwijs.
- Van Uden, E. (2015). *Leer mindmappen ... voor kids (en andere geheugenstrategieën). De mindmap voor het betere denkwerk*. Culemborg: Van Duuren Media.
- De Vreede, A. (2012). *Teken je gesprek over faalangst, of andere dingen waar je over piekert*. Huizen: Pica.
- Deelkracht.nl
Materialen, films en handreikingen met betrekking tot TOS, doofheid en slechthorendheid
- Vertelketting.nl (Joost Kolenbrander)
De vertelketting biedt ondersteuning bij verhaalbegrip en verhaalopbouw voor *remedial teachers*, logopedisten en ambulant begeleiders.
- Materialen zoals (uitwisbare) flashcards om te leren, bijvoorbeeld van Studygo.com.
- Drost, M. & Verra, P. (2014). *Slimmer leren met RTTI. 50 tips voor hoge cijfers*. Uitgeverijplus BV.
Boek met effectieve leerstrategieën.

Bijlage 3   Woordenlijst Nederlands – België

In Nederland en Vlaanderen zijn er (onderwijs)termen die andere benamingen hebben. Deze onderwijswoorden en terminologieën staan in deze lijst weergegeven voor het leesgemak van onze Vlaamse lezers. Deze lijst is zeker ook interessant voor onderwijs- en zorgprofessionals in Nederland. Met dank aan de Vlaamse meelezers, dankzij hun inzet kon deze bijlage tot stand komen.

- TOS in Nederland. STOS in België. Een spraak- en taalontwikkelingsstoornis (STOS) of ontwikkelingsdysfasie (OD). <https://www.vzwtotaal.be/definities>
- Speciaal basisonderwijs (SBO) - Buitengewoon basisonderwijs (BuBaO).
- Per 1 augustus 2015 zijn de scholen en diensten voor ambulante begeleiding, voorheen aangeduid met 'cluster 2', ondergebracht bij vier landelijke instellingen voor auditief en/of communicatief beperkte leerlingen (Auris, Kentalis, Viertaal en Vitus Zuid). Dit systeem bestaat niet in Vlaanderen.
- In Vlaanderen spreekt men van 'Type 7 onderwijs'. Binnen type 7 vallen twee doelgroepen: doven en slechthorenden, maar ook leerlingen met ontwikkelingsdysfasie of kinderafasie.
https://www.onderwijskiezer.be/v2/basis/basis_structuur_buo.php
- Basisonderwijs en het vervolgonderwijs is anders ingericht in België. Het basisonderwijs is gesplitst in kleuter- en lager onderwijs, dan middelbaar onderwijs of secundair onderwijs en tot slot hoger onderwijs (hogeschool/universiteit).
- 'Voortgezet onderwijs en mbo' – In België spreekt men van gewoon secundair onderwijs: A- stroom en B-stroom -> ASO: algemeen secundair onderwijs, TSO: technisch secundair onderwijs of BSO: beroeps secundair onderwijs. Daarnaast is er het buitengewoon secundair onderwijs met verschillende opleidingsvormen. Het secundair onderwijs bereidt leerlingen voor op het hoger onderwijs, een beroep of de arbeidsmarkt.
- Leerlingen zijn in België leerplichtig tot 18 jaar, maar kunnen vanaf 15,5 jaar (na het tweede jaar secundair) of 16 jaar (in sommige gevallen) deeltijds onderwijs volgen.
- In België bestaat er geen exact equivalent van het Nederlandse MBO (Middelbaar Beroepsonderwijs). Het Vlaamse secundair onderwijs, met name het beroepsgerichte deel (BSO), komt het meest overeen, maar heeft een iets ander karakter. Het Nederlandse VMBO (Voorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs) kan vergeleken worden met de eerste twee graden van het Vlaamse secundair onderwijs. Het MBO kan vergeleken worden met de derde graad van het BSO of een diploma van het secundair volwassenenonderwijs.
- Het vreemdetalenonderwijs is in België breder ingericht. In het secundair onderwijs in Vlaanderen (België) zijn vreemde talen een belangrijk onderdeel van het curriculum. Leerlingen krijgen in de eerste graad (eerste en tweede middelbaar) verplicht Franse en Engelse les. In de tweede en derde graad kunnen ze kiezen uit een breder aanbod, waaronder Duits, Spaans, Italiaans, of andere talen, afhankelijk van de school.

- Consultaties vanuit het speciaal onderwijs in Nederland - BuBaO type 7 is in België enkel een voorziening voor onderwijs en consultaties aanvragen is niet mogelijk.
- Het 'ontwikkelingsperspectiefplan' (OPP) is geen gebruikelijke term in België. Het is een op de leerling gericht ondersteuningsplan.
- Ambulant dienstverleners. Vanuit het type 7 onderwijs zijn er geen ambulante dienstverleners. Er is een 'ondersteuningsnetwerk', deze term is recent aangepast. Vanaf 1 september 2023 is het nieuwe Decreet Leersteun in het onderwijs van start gegaan in België. Dit betekent dat de huidige ondersteuningsnetwerken overgaan naar **leersteuncentra**.
- Het **Specifiek Leersteuncentrum** wordt de nieuwe organisatie die de leerondersteuning zal bieden voor leerlingen met (neuro)motorische beperkingen, blinde of slechtziende leerlingen, dove of slechthorende leerlingen en leerlingen met spraak- en/of taalontwikkelingsstoornissen. Het Specifiek Leersteuncentrum wordt georganiseerd door buitengewoon onderwijs scholen. Leerondersteuners gaan vanuit het buitengewoon onderwijs in het reguliere onderwijs aangemelde leerlingen/leerkrachten ondersteunen.
- Multidisciplinaire diagnostiek gebeurt in België niet in een 'audiologisch centrum'. STOS of OD wordt vastgesteld in multidisciplinaire centra, bijvoorbeeld het MUCLA (multidisciplinair universitair centrum voor logopedie en audiologie), COS (centrum voor ontwikkelingsstoornis) en CAR (centrum ambulante revalidatie). Ook een kinderneuroloog kan de verschillende onderzoeken/criteria bundelen om de diagnose OD te stellen. Dit gebeurt dan aan de hand van logopedisch onderzoek, audiologisch onderzoek, intelligentieonderzoek en nko-onderzoek.
- Om een diagnose OD te kunnen stellen, dient het non-verbale IQ boven 85 te zijn (afhankelijk van welke intelligentietest). Dit wijkt af van de gestelde grens in Nederland (zie ook nieuwe richtlijnen NVLF, 2025).

Gebruikte termen:

- 'Flashcards' (Vlaanderen) – 'flitskaarten' (Nederland)
- Een 'schoolaula' wordt in Vlaanderen een 'refter' genoemd.
- 'NT2-problematiek' is geen gebruikelijke term in Vlaanderen. Er wordt alleen gesproken over meertalige kinderen.
- 'Intern begeleider' is geen gebruikelijke term in Vlaanderen. Mogelijk komt de term 'leerlingbegeleiding' hier het dichtstbij in de buurt.
- 'Zaakvakken' (geschiedenis, aardrijkskunde, biologie) is geen gebruikelijke term in Vlaanderen.
- 'Taalsample' (een opgenomen gesprekje voor een taalanalyse) (Vlaanderen) – een 'taalstaal' (Nederland)
- 'Klassenmanagement' (Nederland) – 'klasmanagement' (Vlaanderen)

Bijlage 4   Probleemgebieden in de communicatieve redzaamheid bij TOS

Een overzicht met belangrijke probleemgebieden in communicatieve redzaamheid bij leerlingen met TOS.

Begrijpen en begrepen worden:

- Wordt de leerling door de ander begrepen? Hoe is hierbij het taalgebruik van de leerling? Wat maakt dat de leerling niet begrepen wordt? Kan de ander deze leerling goed verstaan en wat doet deze leerling om zich verstaanbaar te maken?
- Begrijpt de leerling de onderlinge communicatie? Wat is het gedrag/de reactie van de leerling wanneer hij niet begrijpt wat er verteld wordt of niet begrijpt wat er van hem verwacht wordt?
- Neemt de leerling deel aan gesprekken? Zo ja, hoe doet de leerling dat? Zo nee, wat observeer je aan de leerling? (Wat doet hij? Hoe is zijn gedrag: boos, teruggetrokken, gaat hij andere dingen doen?)
- Begrijpt de leerling de geboden instructie en kan hij daarmee aan de slag gaan? Of heeft de leerling vaak herhaling van de instructies nodig? Observeer tijdens de herhaling van de instructie wat de leerling niet begrepen heeft. Wanneer wordt de instructie te complex?
- Wat doet deze leerling tijdens de instructie? Heeft hij last van achtergrondgeluiden? Kan hij de geboden informatie herhalen? Is de leerling onzeker over de taak?
- Neemt de leerling spreekinitiatieven? Doet hij actief mee? Hoe zien deze spreekinitiatieven eruit? Passen ze in de context en sluiten de spreekinitiatieven aan bij de voorkennis van de toehoorder, een andere leerling of een volwassene?
- Houdt de leerling rekening met de voorkennis van de ander? Kan de leerling in zijn verhaal hoofd- en bijzaken onderscheiden? Kan hij de lijn van zijn verhaal duidelijk maken?
- Vertelt de leerling zijn verhaal in chronologische orde? Is hij te volgen in zijn verhaal? Kun je het verhaal van de leerling volgen zonder verheldering te vragen of zonder door te vragen? Hoe reageert de leerling daarop? Slaat hij dicht of probeert hij verheldering te geven?
- Past de leerling de verbuigingsregels en werkwoordsvormen leeftijdsadequaaat toe? Heeft hij moeite met verwijswaarden? Spreekt hij bijvoorbeeld in onvolledige zinnen?

Sociaal-emotioneel welbevinden:

- Wat zie je tijdens de interacties met anderen? Denk hierbij bijvoorbeeld aan het samenwerken met andere leerlingen, maar ook aan interacties met volwassenen. Durft en kan de leerling een hulpvraag uitspreken naar de docent? Hoe doet hij dat? Doet de leerling voorstellen aan andere leerlingen om samen te spelen of te werken?
- Ervaart de leerling zijn omgeving als 'veilig'? Kan de leerling zichzelf zijn? Wat vertelt de leerling hierover in een gesprek?
- Is de leerling open in het contact met andere leerlingen en met de docent?
- Durft de leerling voor zijn mening uit te komen? Observeer dit bijvoorbeeld tijdens een kringgesprek of tijdens een groepsopdracht.
- Ondervindt de leerling problemen met het verwoorden van zinnen door een zwakke woordenschat, articulatieproblemen of woordvindingsproblemen?

- Kan de leerling zich voldoende uiten?
- Hoe is het zelfvertrouwen van deze leerling? Weet hij van zichzelf wat hij wel of niet kan?
- Merkt de leerling dat andere leerlingen beter en sneller spreken? Hoe is zijn reactie hierop?
- Welk gedrag uit onvermogen zie je tijdens de les of tijdens de stage? Op welke momenten zie je dit gedrag?
- Durft de leerling fouten te maken? Hoe reageert hij als er een fout gemaakt is, of als het werk onvoldoende is?
- Durft de leerling om hulp te vragen of om informatie? Wordt dit moeilijker als het een andere omgeving betreft zoals een nieuwe stageplek.
- Wat gebeurt er tijdens een conflictsituatie? Kan de leerling zijn of haar grenzen aangeven?
- Kan de leerling zich tijdens een conflictsituatie verwoorden? Hoe reageert de leerling?
- Wil de leerling erbij horen en kopieert hij daarom het gedrag van anderen in zijn omgeving?

Invloed op taakinitiatie: het kunnen volgen van instructie en begrijpend luisteren

- Is er sprake van gerichte aandacht tijdens de instructie? Welk gedrag observeer je tijdens de instructie?
- Wordt de leerling tijdens de instructie afgeleid door de omgeving? Wat zijn daarin de variabelen?
- Wat is het gedrag van de leerling bij het starten van de taak? Gaat hij na de instructie direct aan de slag?
- Weet de leerling wat er van hem verwacht wordt? Welk gedrag observeer je als de leerling niet weet wat er van hem verwacht wordt? Wat observeer je wanneer hij de taak wel begrepen heeft?
- Kan de leerling de taak zelfstandig afronden? Wat doet de leerling wanneer hij niet verder kan en hulp nodig heeft of extra uitleg? Vraagt de leerling om hulp of uitleg?

Bijlage 5   Kaders voor een stageverslag

Titel:

Naam:		Bedrijf:	
Groep:		Begeleider:	
Datum:		Stagebegeleider:	
Begintijd:		Eindtijd:	

Het stagebedrijf (naam)
Wat voor bedrijf is het? (Zoek dit op via internet.)
Waar is dit stagebedrijf? Wat doet dit bedrijf of wat maakt dit bedrijf?

Leerpunten en aandachtspunten
Wat wil ik leren in deze stageperiode? Wat is lastig voor mij? Kan ik daar hulp bij krijgen?
Aan wie kan ik vragen stellen als ik hulp nodig heb?

Werkzaamheden en taken
Wanneer moet ik naar de stageplek? Hoe vaak moet ik ernaartoe?
Hoe laat moet ik aanwezig zijn en hoe laat ga ik weer naar huis?
Wat heb ik gedaan tijdens de stage? Wat zijn mijn taken? Wat moet ik doen?
Begrijp ik wat ik moet doen? Hoe moet ik het doen? Is er een planbord met mijn taken?

Materialen/gereedschappen
Welke gereedschappen of materialen moet ik werken?
Is het computerwerk, schoonmaakwerk, technisch werk, werk in de verzorging of in de winkel? Wat heb je allemaal nodig bij deze werkzaamheden?

Contact met de stagebegeleider
Welke afspraken zijn er met de stagebegeleider gemaakt?
Wanneer komt de stagebegeleider op bezoek? Spreek van tevoren de afspraken af.
Spreek op vaste momenten af wanneer het stageverslag bekeken wordt (bijvoorbeeld elke 2 weken).

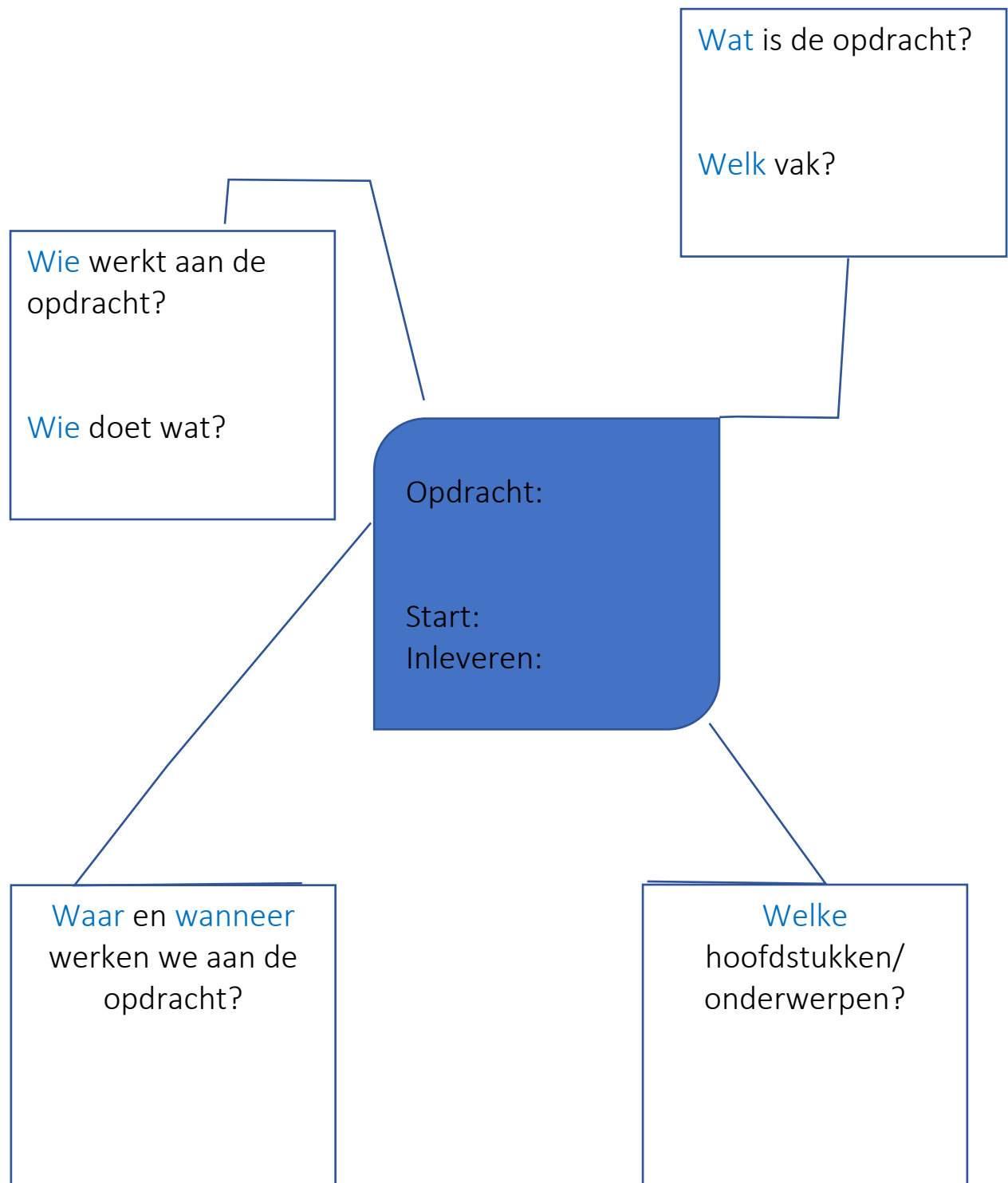
Evaluatie
Hoe vind ik dat het gegaan is? Wat vond ik moeilijk? Wat kon ik al? Wat heb ik geleerd?
Heb ik complimenten gehad? Welke complimentjes en van wie? Wat ging erg goed?

(Plaats een foto van de werkzaamheden op de stage of van het stagebedrijf)

Bijlage 6   Enkele praktische tips en adviezen bij school en leren

Leerlingen met TOS in het voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs

- ☐ Ondersteun de auditieve instructie en nieuwe informatie vooral ook visueel. Gebruik ondersteunende gebaren, filmpjes en afbeeldingen.
- ☐ Hou de instructie kort en vooral concreet. Spreek rustig en duidelijk.
- ☐ Wees je bewust van de lengte en de inhoud van je instructie, en hoe je deze aanbiedt. Gebruik daar waar nodig extra intonatie.
- ☐ Herhaal de instructie en vraag de leerling om de instructie in eigen woorden te herhalen.
- ☐ Start met het oproepen van de voorkennis en koppel altijd ook even terug naar de voorkennis. Activeer hiermee het langetermijngeheugen en bespreek onbekende nieuwe woorden.
- ☐ Overschrijven vanaf het bord (aantekeningen) vraagt meer tijd van deze leerlingen. Verwacht niet dat het foutloos gebeurt. Ze leren dan ook vaak het verkeerde.
- ☐ Vermijd abstracte taal en maak de informatie zo concreet mogelijk, zonder onderliggende betekenissen en sarcasme. Spreekwoorden en gezegden kunnen letterlijk geïnterpreteerd worden.
- ☐ Aandacht voor emotieregulatie. Bespreek emoties en gedrag die je waarneemt en zelf ervaart.
- ☐ Bespreek met de leerlingen waar zij tegenaan lopen op school.
- ☐ Vermijd ad-hocvragen. Geef de leerling tijd om de antwoorden te formuleren en voor de auditieve verwerking van de vraag. Geef voorspellende beurten.
- ☐ Help de leerling bij het verwoorden en bij het aanbrengen van structuur aan zijn verhaal. Gebruik hiervoor het principe van Geef me de Vijf ('wie', 'wat', 'waar', 'wanneer', 'hoe'), en gebruik ook eventueel een tijdlijn.
- ☐ De leerling met TOS is gebaat bij een print/kopie van de presentatie van de digitale instructie van de docent.
- ☐ Geef de leerling de mogelijkheid om de instructie op te nemen met de dictafoon van zijn of haar mobiel (vo/mbo/hbo), of neem het zelf voor de leerling op.
- ☐ Geef de leerlingen extra tijd voor een toets. Zij hebben extra tijd nodig om de juiste antwoorden te formuleren. Spreek af wat je minimaal verwacht, maar stel voor deze leerlingen indien nodig je verwachtingen bij.
- ☐ Spreek af dat de leerling tijdens de toets om verheldering van de formulering van de vraag mag vragen.

- ☐ Controleer zoveel mogelijk of het huiswerk juist genoteerd is. Geef deze leerlingen een nakijkboekje of een kopie met de antwoorden waarmee ze later kunnen controleren om zo te voorkomen dat zij de leerstof met fouten leren.
- ☐ Geef deze leerlingen een telefoonnummer van een of twee medeleerlingen die het huiswerk altijd op orde hebben. Zo kunnen zij controleren of het huiswerk klopt.
- ☐ Ezelsbruggetjes kunnen helpen als strategieën voor het leren en automatiseren, maar ook mindmappen, 'de Romeinse kamer' en andere strategieën zoals flashcards kunnen helpen.
- ☐ Leer de leerlingen werken met markeerstiften om hoofd- en bijzaken te onderscheiden in de tekst.
- ☐ Het huiswerk kan aan de hand van markeerstiften georganiseerd worden. Wat af is wordt groen gemarkeerd, wat herhaald moet worden oranje, en wat nog geleerd/gemaakt moet worden rood.
- ☐ Bied structuur en overzicht bij het maken van spreekbeurten en werkstukken. Dit kan door een mindmap te maken over het onderwerp of door te starten met vragen te stellen zoals 'wie', 'wat', 'waar', 'wanneer' en 'hoe'.

Welke opdracht?	Wat voor opdracht is het en voor welk vak?
Wanneer, waar en bij wie inleveren?	
Wat moeten wij inleveren?	
Hoe moet het eruit zien?	Pagina's? Plaatjes? Hoofdstukken? Lay-out?
Met wie wordt deze opdracht gemaakt?	
Waar maken wij de opdracht?	Op school? Thuis?
Wanneer werken wij aan de opdracht?	Welke dagen? Welk tijdstip?
Wat doe ik?	Wat doe ik? Wanneer moet het klaar zijn? Vastleggen wanneer er iets af moet zijn.
Wat doet/doen ...?	Wie doet wat? Wanneer moet het klaar zijn? Vastleggen wanneer er iets af moet zijn.
Wat doet/doen ...?	Wie doet wat? Wanneer moet het klaar zijn? Vastleggen wanneer er iets af moet zijn.

Welke opdracht?	
Wanneer, waar en bij wie inleveren?	
Wat moeten wij inleveren?	
Hoe moet het eruit zien?	
Met wie wordt deze opdracht gemaakt?	
Waar maken wij de opdracht?	
Wanneer werken wij aan de opdracht?	
Wat doe ik?	
Wat doet/doen ...?	
Wat doet/doen ...?	

Bijlage 8   Woorden in het dagelijks taalgebruik: thuis, op school en op stage

Welke woorden moeten expliciet aangeboden worden? Bij de leerling met TOS is het belangrijk om ook de veelvoorkomende woorden te oefenen.

Frequente woorden zijn woorden die wij gebruiken in het dagelijks taalgebruik thuis, op stage, op werk en op school. Het is vaak de basiswoordenschat die leerlingen beheersen.	Computer, emotie, samen, stofzuigen, voetballen, trainer, aangeven, huiswerk, schooltas, auto, rijbewijs, afscheid, samenwerken, dokter, verkouden, boos, vervelen, mobiel, huisarts, ...
Specifieke alledaagse woorden hebben een specifieke betekenis en komen minder voor in het dagelijks taalgebruik.	Schoffel, traumahelikopter, wenkbrauw, vitamine, schaterlachen, specht, thermometer, depressief, time-out, hoepel, ...
Instructiewoorden zijn woorden die een actie aangeven of een opdracht. Deze woorden komen zowel op school, thuis en daarbuiten voor.	Illustreeren, verklaren, uitleggen, samenvatten, uitrekenen, verbinden, verbanden zoeken, omcirkelen, in de juiste volgorde plaatsen, motiveren, omschrijven, onderbouwen, uitzoeken, beargumenteren, discussiëren, communiceren, formuleren, ...
Algemene schooltaalwoorden komen veel voor op school ongeacht welk vak.	Overeenkomsten, kenmerken, verschillen, samenwerken, periode, plannen, illustratie, overleggen, formule, kantine, toetsen, kader, bevatten, gelijk, accepteren, instructie, digibord, laptop, tablet, alinea, tempo, hoofdstuk, ...
Specifieke schooltaalwoorden zijn verbonden aan een bepaald vak.	VCA (woorden), tijdperk, hunebedden, keerring, btw, stamper, longslagader, bloedsomloop, bloedlichaampjes, lineair, evenredig, loopgraven, heelal, inkomsten, breedtegraad, ...
Signaalwoorden geven verbanden aan in een tekst. Het zijn abstracte woorden.	Omdat, hoewel, daarnaast, zodat, tegelijkertijd, maar, mits, tenzij, zowel, ...
Vaktaalwoorden zijn verbonden aan een bepaalde stage of vak.	Spiegelen, overeenkomst, tijdelijk, contract, cv, projecten, manager, monteur, spaken, interieur, ...

Gebaseerd op de lijst categorieën van woorden van Van den Nulft & Verhallen (2016).

Bijlage 9   Communicatieve redzaamheid in diverse situaties in het geval van leerlingen met TOS

Ontwikkeld door: © Anita Cremer en Marianne Verweij (2008)

Begrijpen	
Reageren op talig aanbod	☐ Snel en vloeiend reageren op talig aanbod is moeilijk doordat er weinig tijd is voor informatieverwerking en het formuleren van het antwoord snel moet. ☐ Taal omzetten in handelen is een probleem door gebrek aan innerlijke taal. ☐ De leerling heeft op hem/haar afgestemde herhaling nodig.
Informatieverwerking/taalbegrip/instructiebegrip	☐ Informatieverwerking is te traag om talig aanbod effectief toe te passen en om aan het gesprek deel te kunnen nemen. ☐ De informatie wordt slecht begrepen en geïntegreerd. ☐ Een grotere hoeveelheid verbale informatie wordt niet goed begrepen (bv. een verhaal/instructie of een gesprek). De leerling kan het al snel niet meer volgen. ☐ De leerling heeft moeite met het leren van nieuwe woorden (door bv. te weinig incidenteel leren).
Verbanden leggen en ordenen	☐ Het leggen van logische verbanden en het ordenen van gedachten bij een complex en veelzijdig taalaanbod lukt de leerling onvoldoende.

Begrepen worden	
Gespreksinhoud	☐ Wat de leerling vertelt, is door zwakke zinsbouw slecht te begrijpen. Hij kan zijn spreekbedoelingen onvoldoende duidelijk maken. ☐ Houdt te weinig rekening met de voorkennis van de luisteraar.
Geven van nieuwe informatie of verklaring	☐ Spontaan extra informatie geven gebeurt niet. Het lukt alleen met hulp van de ander middels doorvragen.
Topic-handhaving	☐ Het is moeilijk om bij het gespreksonderwerp te blijven en het 'uit te werken'; de leerling springt 'van de hak op de tak'. ☐ De leerling kan hoofd- en bijzaken moeilijk onderscheiden.
Verhaalopbouw en -structuur	☐ Zinnen houden weinig verband met elkaar door weinig/geen gebruik van voegwoorden en verwijswaarden (omdat ..., waarmee ..., waardoor ..., de jongen die ...). ☐ Maakt lijn van verhaal onduidelijk (wie, wat/waar, wat dan en de afloop). ☐ Oorzaak en gevolg van een gebeurtenis worden nauwelijks/niet genoemd.
Verstaanbaarheid	☐ De leerling wordt moeilijk begrepen doordat hij/zij slecht verstaanbaar spreekt.

Wederkerig communiceren / gespreksdeelname	
Actief deelnemen aan gesprek	☐ Stelt weinig vragen. ☐ Zegt bij het geven van antwoord op een vraag al snel 'weet ik niet'. ☐ De leerling doet uit zichzelf nauwelijks voorstellen. ☐ Neemt weinig/niet actief deel aan een gesprek.
Gesprek voeren/overleggen	☐ Vraagt weinig/niet om uitleg of herhaling. Vraagt weinig/niet naar namen van dingen ☐ Geeft zelden zelf verklaringen/uitleg. ☐ Snel en vloeiend reageren op talig aanbod is moeilijk, doordat er weinig tijd is voor informatieverwerking en het formuleren van het antwoord snel moet.
Converseren	☐ Reageert weinig/niet op vragen van anderen. ☐ De leerling gebruikt bij samenwerken en tijdens de les weinig taal. ☐ Houdt onvoldoende rekening met wat de ander zegt; zegt vaak direct wat hij wil zeggen.

Zelfregulatie	
Zelfsturing met innerlijke taal	☐ Kan taal onvoldoende gebruiken bij het denken/redeneren door slecht opgeslagen taal in het brein; bv. bij het oplossen van een probleem kunnen redeneren over oorzaak en gevolg; maar ook over middel - doel; nu - later (en toen ...); actie - reactie. ☐ De leerling kan de volgorde van gebeurtenissen niet goed uitdrukken en kan verstrikt raken in zijn eigen verhaal. ☐ De leerling kan niet goed verbanden leggen en ordenen omdat redeneren een probleem is. (Door slecht gebruik van voegwoorden en verwijswwoorden.)
Eigen handelen aansturen met innerlijke taal	☐ De leerling kan taal onvoldoende omzetten in handelen. ☐ De leerling kan de informatie niet vanzelfsprekend toepassen ☐ Instructie/informatie moet expliciet gemaakt worden met eenvoudige taal.
Interpreteren van informatie	☐ De leerling pakt de geboden informatie slecht op. Verzwegen betekenissen worden onvoldoende onderkend; bv. er ligt <u>ook</u> een boek <u>in</u> de kast. ☐ Figuurlijk bedoelde zaken worden slecht begrepen en vaak letterlijk genomen; moeite met grapjes. ☐ Verbanden uitgedrukt d.m.v. voegwoorden en verwijswwoorden worden niet goed geïnterpreteerd; bv. <u>als</u> het regent <u>dan</u> word je nat.
Werkstukken Spreekbeurten Stelopdrachten	☐ Tijdens het schrijven raakt de leerling verstrikt in een duidelijke correcte formulering. ☐ Het is moeilijk om te komen tot samenhang, logische opbouw en ordening in het verhaal.

Bijlage 10   Voorbeeld faciliteitenkaart bij TOS

TaalOntwikkelingsStoornis (TOS)

Hulpkaart van: ...

Dit betekent dat ik problemen heb bij het uiten van taal en ook vaak met het begrijpen van taal.

Ik heb moeite met:

- Het begrijpen van moeilijke woorden
- Plannen van opdrachten
- Gelijk antwoord moeten geven
- Hardop voorlezen
- Het volgen van de (complexe) instructie
- Begrijpen van complexe teksten
- Zinsopbouw en grammatica
- Notities maken en luisteren
- Klassikaal huiswerk nakijken

Er is afgesproken dat ik:

- Extra tijd krijg om een tekst te lezen
- Extra tijd krijg om een toets te maken
- Verduidelijking van de vraagstelling mag vragen
- Voorleessoftware mag gebruiken
- Gebruik mag maken van de laptop
- Gebruik mag maken van steunkaarten
- Gebruik mag maken van een woordenboek (behalve als woordkennis getoetst wordt)

Mijn persoonlijke wensen:

- Visuele ondersteuning
Zoals beeldscherm/ uitgeprinte aantekeningen of bijv. PowerPoint
- Huiswerk duidelijk op het bord/ internet.
- Rustig en duidelijk spreken.
- Nakijkbladen
- Laptop met voorleessoftware

Bijlage 11   Afsprakenkaart voor een gesprek

Als je op deze momenten komt, maak ik tijd voor je:

- Na het ..... lesuur op ..... dag.

Waar?

Lokaal/ spreekkamer: .....

- Op ..... dag om ..... uur.

Waar?

☐ In mijn spreekkamer

☐ In lokaal: .....

- Je mag mij mailen met elke vraag op:

..... (mailadres)

- Je mag mij mailen als je liever eerst een afspraak maakt:

..... (mailadres)

Naam leerling: .....

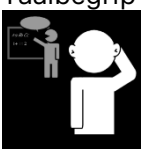
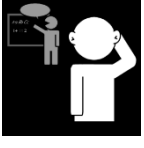
Naam docent: .....

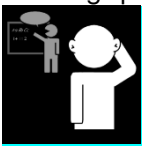
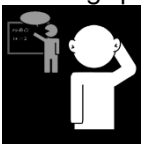
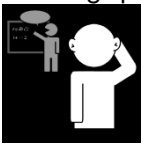
Bijlage 12   Schematische weergave van ‘SpraaKTaal’-afspraken met de leerling

Datum: ..... ‘SpraaKTaal’-afspraken met .....

Voorbeeld

Domein	De hulpvraag van de leerling	Afspraken en advies voor docent
Taalproductie 	Ik ken het woord wel, maar het is lastig om uit te leggen voor mij.	Ik steek de vinger op als ik het weet. Als ik de vinger niet opsteek, heb ik liever geen beurt. Docent: begrip, geen ad-hocbeurten.
Woordvinding 	Ik kan de woorden niet altijd vinden in mijn hoofd.	Ik steek mijn vinger op als ik het weet. Als ik mijn vinger niet opsteek liever geen beurt. Docent: begrip, geen ad-hocbeurten.
Taalbegrip 	Ik begrijp lange zinnen en lange verhalen niet.	Dit moet ik aangeven. Docent: korte eenvoudige uitleg, afwisseling in doen-luisteren.
Taalbegrip 	‘Vol hoofd’. Ik krijg soms zo veel informatie dat ik het allemaal niet meer kan onthouden, het komt niet binnen. Kortsluiting.	Het is te veel door elkaar en dan snap ik het even niet meer. Docent: bij onbegrip opnieuw uitleggen en niet te veel verschillende onderwerpen tegelijk.
Taalbegrip 	Als een aantal opdrachten tegelijk worden gegeven, kan ik alleen de laatste onthouden.	Mag ik de tekst opdelen? Docent: de instructie en vragen van opdrachten in korte concrete zinnen geven.
Taalbegrip 	Als ze moeilijke woorden gebruiken, dan snap ik het niet.	Wil je het uitleggen in een context? Docent: nieuwe woorden in de juiste context aanbieden

Datum: ..... 'SpraaKTaal'-afspraken met .....

Domein	De hulpvraag van de leerling	Afspraken en advies voor docent
Taalproductie 		Leerling: Docent:
Woordvinding 		Leerling: Docent:
Taalbegrip 		Leerling: Docent:
Taalbegrip 		Leerling: Docent:
Taalbegrip 		Leerling: Docent:
Taalbegrip 		Leerling: Docent:

Dit schema is ontworpen door Patricia te Pas, ambulant begeleider bij Kentalis.